

Un novo torques achado na Croa de Bardaos (Tordoia, A Coruña)

LOIS LADRA*

Sumario

Preséntase un estudo preliminar do novo torques áureo aparecido no xacemento castrexo coñecido como *A Croa de Bardaos*. Trátase dun exemplar recentemente ingresado no Museo das Peregrinacións de Santiago de Compostela. Procédese á súa descrición formal e material, logo de tentar realizar unha primeira achega contextual ao poboado no que foi asoellado.

Abstract

A new gold torc has been recently recovered from the hillfort known as *A Croa de Bardaos* (Tordoia, A Coruña, Galicia). In this paper we study its material, formal and technological aspects, trying to establish some observations about its archaeological context. This recent find in such a prolific area again emphasizes the importance of north-western Iberia as a singular focus for wealth and craftsmanship during the Late Iron Age.

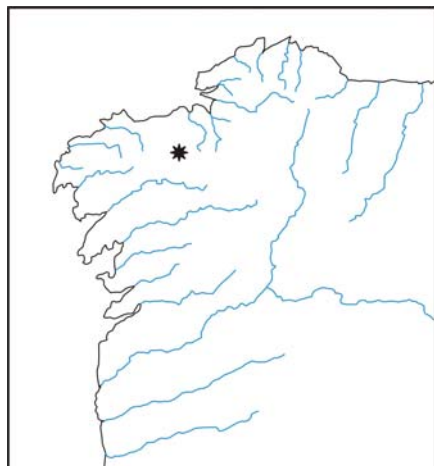

Vista xeral actual da Croa de Bardaos desde o SW.

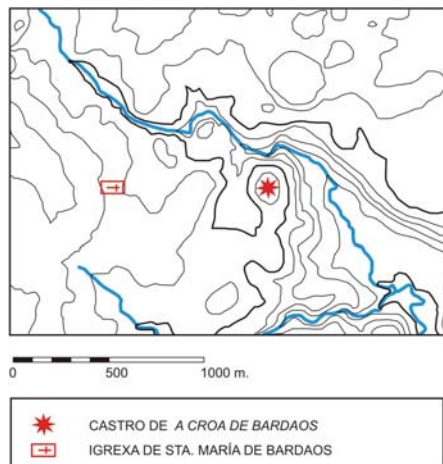
INTRODUCCIÓN

No ano 2006 ingresa no Museo das Peregrinacións un novo torque de ouro achado no xacemento arqueolóxico coñecido como a *Croa* ou *Castro de Bardaos*, pertencente ao concello coruñés de Tordoia. Para alén da importancia que sempre supón a aparición dun novo exemplar da chamada *ourivaría castrexa*, neste caso concreto estamos perante unha situación especialmente interesante, pois contamos con diversas referencias bibliográficas que nos indican o asollamento diacrónico de varias pezas desta caste nun mesmo poboado do noroeste.

Lois Ladra é Arqueólogo. Licenciado con Grao en Xeografía e Historia (Prehistoria-Etnoloxía) pola Universidade Complutense de Madrid. Diplomado en Estudos Avanzados (Arqueoloxía) pola Universidade de Santiago de Compostela. Mestre en Arqueoloxía pola Universidade do Porto.

Croa de Bardaos. Localización xeral.

Croquis de localización do castro.

Con este traballo pretendemos facer un primeiro estudo deste torque a partir da contextualización arqueolóxica do sitio onde foi atopado, así como unha achega preliminar á súa contorna e aos elementos áureos presumiblemente achados no castro de Bardaos.

ACROA DE BARDAOS: CARACTERÍSTICAS XERAIS E ACHADOS VARIOS

A croa de Bardaos –por veces referida tamén como *Bardáns* ou *Bordaos*– amósase coma un pequeno outeiro rochoso con altura máxima de 366 m.s.n.m. situado inmediatamente ao norte do lugar coñecido coma *O Castro*, pertencente á parroquia de Santa María de Bardaos (Tordoia, A Coruña – cfr. *Mapa Topográfico Nacional*, Esc. 1:25.000, folia 69-II, «A Silva», 2.ª Ed., 2003).

O xacemento atópase catalogado e a súa clave identificadora é GA-15-084-012. Prospectado hai xa varias décadas por E. Monteagudo García e malia ter sido estudado puntualmente por varios autores (REY, 1984: 115; LLANA et al. 1984-85: 30-32; P&A, 1998: 58; ALONSO, 2006: 22-26), os datos xeográficos básicos ofrecidos para el varían sensibelmente en función da fonte consultada.

Ao punto máis elevado da croa correspóndenlle aproximadamente as coordenadas UTM X-538140, Y-4774800. Trátase dun asentamento castrexo destacado en altura, emprazado preto da confluencia dos ríos Mordón-Maxarín e Pedrouzo, aproveitando as condicións de visibilidade e defensa que este emprazamento lle confire.

Malia ter sufrido no último cuarto do século XX numerosas remocións mecánicas superficiais que mudaron sensibelmente a súa fasquía orixinal, este castro poderíase caracterizar xenericamente como un poboado típico de outeiro dotado *a priori* dun único recinto de planta tendencialmente ovalada, con eixes máximos N-S de 165 m e L-O de 110 m (P&A, 1998: 58). A superficie total ocupada sería de 1,8 Ha.

Entre os seus elementos defensivos constatouse a presenza de varios parapetos, terrapléns que chegan a acadar preto de 30 m de altura, foxos de case 3 m de anchura e un posíbel bastión de acceso. Asemade, o camiño que hoxe circunda o exterior do castro, ao pé do terraplén, posibelmente estaría a aproveitar un primitivo foxo, actualmente colmatado por sedimentación. Respecto do interior da croa, esta amosa unha zona central máis elevada,

Vista aérea do castro e fotointerpretación. Modificado a partir do Sixpac e elaboración propia.

con destacada presenza de afloramentos graníticos a partir dos cales o terreo cae en lene costa. O castro nunca foi obxecto de traballos sistemáticos de escavación arqueolóxica, nin por abertura de sondaxes puntuais nin por intervencións en área.

A tradición oral local sinala varios metarrelatos vencellados cos seus míticos moradores e con diversos achados ocasionais, de algún dos cales trataremos máis adiante (LLANA et al., 1984-85:30-32).

Nas inmediacións deste castro, concretamente a uns 150 m ao sur, e durante a realización de labores antrópicos de remoción do terreo, apareceu un depósito de aproximadamente unha trintena de machados de tope ou talón con dúas anelas (P&A, 1998: 58), tipoloxicamente adscribíbeis ao Bronce Final. A deposición orixinal destes, conformando en planta un círculo perfectamente organizado¹, indica posibelmente unha funcionalidade votiva e/ou ritual, a semellanza do que acontece con outros depósitos coevos da Europa atlántica. A pesar de tratarse dun achado localizado claramente no exterior do recinto –se ben moi preto del– non se pode desbotar a súa relación orixinal co poboado.

Do conxunto inicial de machados descubertos neste achado casual tan só se conservan actualmente oito exemplares en institucións públicas, concretamente no Museo Arqueolóxico e Histórico Castelo de Santo Antón, na Coruña. Os seus números de inventario son os seguintes: 257, 259, 457, 458, 459, 460, 461 e 3768.

Estes oito machados foron estudados puntualmente cando menos en dúas ocasións (MONTEAGUDO, 1977 e COMENDADOR, 2000). Como exemplo da relevancia

¹ B. PÉREZ OUTEIRIÑO, com. pers

(Modificado a partir de LLANA et al. 1984-85: 31, Fig. N.º 12).

historiográfica que supuxo o estudo destes materiais, podemos citar tan só o feito de que, na clasificación tipolóxica dos machados ibéricos da Idade do Bronce proposta polo Dr. Monteagudo, un dos morfotipos foi bautizado como *Tipo 39C* ou *Tipo Bardaos*. Os datos básicos para estes oito exemplares conservados no MAC pódense resumir no seguinte cadro:

N.º Rexistro (MAC)	N.º Inventario (Monteagudo, 1977)	Tipo (Monteagudo, 1977)	Peso (gr) (Comendador, 2000)
257	1486	39C (Bardaos)	1008
259	1485	39C (Bardaos)	399
457	1463A	39A (Noalla)	1191,5
458	1475A	39B (West Pontevedra)	1139
459	1486A	39C (Bardaos)	863
460	1045A	29B (Minho B)	1298
461	1404A	37B (Coruña B)	1277
3768	963	28A (Coruña A)	1104,6

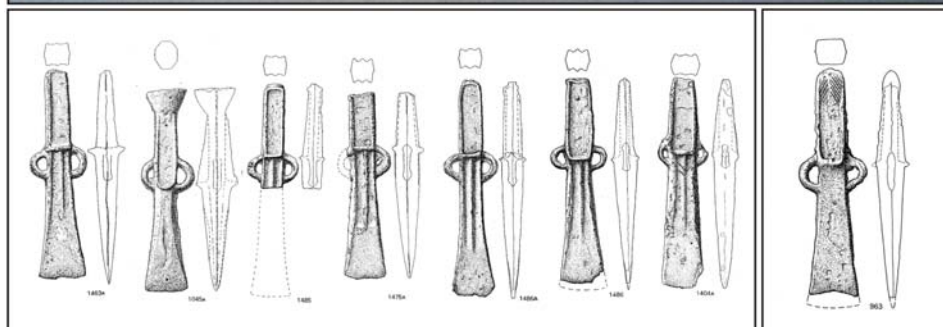
No interior da croa asolláronse, segundo informacións orais dos veciños, «*numerosos fragmentos cerámicos, molinos circulares, restos de estruturas arquitectónicas y potentes niveles de cenizas y carbones*» (P&A, 1998:58). Algúns destes fragmentos cerámicos gárdanse actualmente no *Museo Arqueolóxico Castelo de San Antón*. Ademais, cóstanos a aparición de cando menos tres fusaiolas, dúas de cerámica e unha de pedra, esta última actualmente conservada no Museo das Peregrinacións de Santiago de Compostela (N.º rexistro D-813).

Outras fontes tamén refiren a aparición dun ornotomorfo ou parrulo de bronce que presuntamente apareceu no interior da croa no decurso de diversos labores de remoción do terreo (ALONSO, 2006:25).

TORQUES DE OURO ASOLLADOS NA CROA DE BARDAOS

Respecto dos achados de torques neste castro, contamos con varias referencias orais e bibliográficas que apuntan claramente a diferentes descubertas, se ben nalgúns casos as informacións poderían ser diverxentes, aínda que non contraditorias. Vaíamos por partes e por orde cronolóxica.

En primeiro lugar, contamos cunha noticia oral, recollida directamente dos veciños do lugar do Castro, na que se indica a aparición, en data indeterminada, dun primeiro exemplar

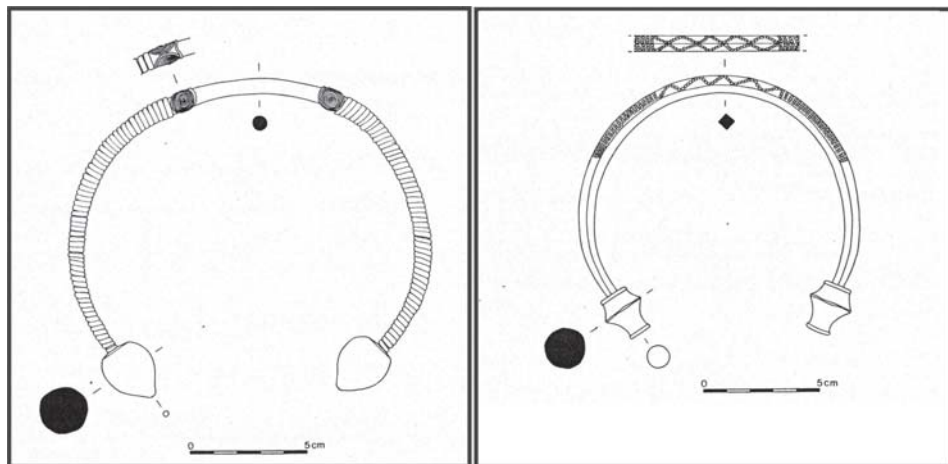
Machados de Bardaos actualmente no MAC. (A peza debuxada no extremo inferior dereito atópase en proceso de restauración) (Debuxos tomados de Monteagudo, 1977).

Fusaiola en pedra da Croa de Bardaos.

de ouro que tería sido fundido ao pouco de ser atopado. Deste elemento tan só sabemos que pertencería ao denominado tipo árbastro² e que, eventualmente, podería corresponderse cunha peza descrita nun metarrelato local no que se refire o feito seguinte: «Tense por certo que ten que haber ouro, pois que **hai anos atopouse aí o aro dunha grade de ouro**» (LLANA et al., 1984-85:30-32).

² B. PÉREZ OUTEIRIÑO, com. pers

Torques castrexos do Ashmolean Museum de Oxford posibelmente atopados na Croa de Bardaos. (Tomado de Queiroga, 1987, Est. I). Obsérvese a singular diferenca de tamaño existente entre ambos exemplares.

Por outra banda, algunhas fontes orais recollidas no mesmo lugar en datas máis recentes sinalan a aparición nos anos cincuenta do século XX doutros dous torques máis, que hoxe estarían depositados nalgún museo británico (ALONSO, 2006:23). A propósito destes exemplares, cómpre lembrar o feito de que existen, cando menos, dúas parellas de torques actualmente depositadas en museos ingleses, concretamente unha no British Museum de Londres e outra no Ashmolean Museum de Oxford.

Dos dous primeiros sábese que «*provienen de un lugar cercano a la frontera hispano-portuguesa*» (ALMAGRO GORBEA, 1962:196), o cal, malia á indeterminación precisa do local do achado, correspóndese bastante ben coa tipoloxía daqueles, coa súa peculiar ornamentación e coa zona xeográfica na que normalmente se recuperaron outros exemplares semellantes, coñecidos na bibliografía arqueolóxica especializada como *torques flavenses* (CARDOZO, 1942). Este feito lévanos a desbotar, en principio, a posibilidade de que os torques actualmente depositados no British Museum puidesen ser os mesmos ca os referidos polas fontes orais como atopados na Croa de Bardaos. De calquera maneira, aínda nos resta por analizar a outra parella.

Verbo dos torques do Ashmolean Museum, tan só contamos con «*uma vaga referência à sua proveniência da «Cultura Ibérica dos Castros da Idade do Ferro»*» (QUEIROGA, 1987:59 e 1991:269). Esta información acáelle bastante ben ao castro de Bardaos por varias razóns. En primeiro lugar, porque as fontes orais recollidas localmente en Bardaos indican que alí terían aparecido dous torques «*que poderían estar depositados en museos británicos*» (ALONSO, 2006:23). Ademais, debemos ter en conta que non se dá unha incompatibilidade manifesta entre o ambiguo lugar de *procedencia oficial* sinalado para os torques do Ashmolean Museum (QUEIROGA, 1987) e o agora máis específico da Croa de Bardaos, suxerido polas referencias orais e bibliográficas aquí recollidas (ALONSO, 2006:23). Amais disto, dáse unha nidia coincidencia entre o tipo de obxecto –torque de ouro– e o número de exemplares –dous– referidos por ambos textos. Finalmente, as tipoloxías dos dous torques actualmente conservados en Oxford correspóndense respectivamente coas formas coñecidas como *ártabra* (MONTEAGUDO, 1952) e *norlucense* (LADRA, 1997-

98), ambas cunha distribución galaica sensibelmente setentrional, o cal concorda novamente co lugar de procedencia específica agora suxerido. Ademais, pensamos que tampouco resulta casual o feito de que, o mesmo autor que deu a coñecer estes dous exemplares, logo de estudar pormenorizadamente as súas características formais e as técnicas decorativas empregadas neles, propuxera no seu día como área de procedencia «*mais provável o Norte da Galiza*» (QUEIROGA, 1987:61).

Á marxe das ambiguas referencias que acabamos de ver, contamos con noticias completamente seguras relativas á aparición doutros dous torques no interior do castro de Bardaos. Así, a partir de agora falaremos dos *Torques da Croa de Bardaos I e II*, respectivamente.

Sobre Bardaos I, aparecido e publicado nos anos noventa (P&A, 1998:58; CASAL e FERNÁNDEZ, 1998), tan só anotaremos unhas breves consideracións, a maiores do xa coñecido, co propósito de clarear algúns pequenos malentendidos bibliográficos. Malia o feito de ser un torque que foi publicado en dúas ocasións e por diferentes equipos de investigadores (P&A, 1998; CASAL e FERNÁNDEZ, 1998) hai dous aspectos que precisan ser matizados por seren aparentemente contraditorios.

En primeiro lugar, si sabemos con total certeza que **apareceu no interior da croa**, pois foi «*localizado por la propietaria del terreno durante la realización de labores agrícolas en una finca situada en la zona central del castro*» (P&A, 1998:58). Esta información, recollida directamente da persoa que o atopou, matiza considerabelmente un involuntario erro de interpretación que levou a un terceiro investigador a afirmar que «*el recientemente aparecido torques de Bardaos se dice que salió a la luz mientras se cultivaba el castro. Sin embargo, el asentamiento en sí está dedicado a pastizal y es el entorno el que se destina a cultivos*» (GONZÁLEZ RUIBAL, 2006-07:589).

Sabemos positivamente que este exemplar apareceu dentro da croa e máis concretamente na zona situada ao norte do afloramento granítico central³, onde mesmo hoxe se pode observar un marcado corte artificial no terreo, practicado mecanicamente hai xa varias décadas para acondicionar unha leira para o seu posterior e aínda activo cultivo de millo.

Para alén disto, os pesos propostos para Bardaos I difiren sensibelmente en función dos autores consultados, oscilando entre os 357,35 g (CASAL e FERNÁNDEZ, 1998:245) e os 375 g (P&A, 1998:58). En ningún destes casos se citan os medios nin os procedementos de pesada empregados; porén, o resultado ponderal intermedio obtido para esta peza logo de tela sometido a tres operacións de pesada consecutivas cunha balanza electrónica de

Torque da Croa de Bardaos I.

³ A. BONILLA, com. pers.

Localización aproximada do lugar onde tería aparecido o torque da Croa de Bardaos I.

Fonte: Modificado a partir do Sixpac.

precisión modelo AND HF 2000G de rango 0-2000 g e desviación errática máxima calibrada de 0,05 g foi exactamente de 357,38 g (LADRA, 1999b e 2000).

As informacións relativas ás características físicas, técnicas e ornamentais desta peza pódense consultar pormenorizadamente nos devanditos traballos (CASAL e FERNÁNDEZ, 1998; P&A, 1998), razón pola cal non serán expostas neste artigo, se ben faremos alusión puntual a elas máis adiante.

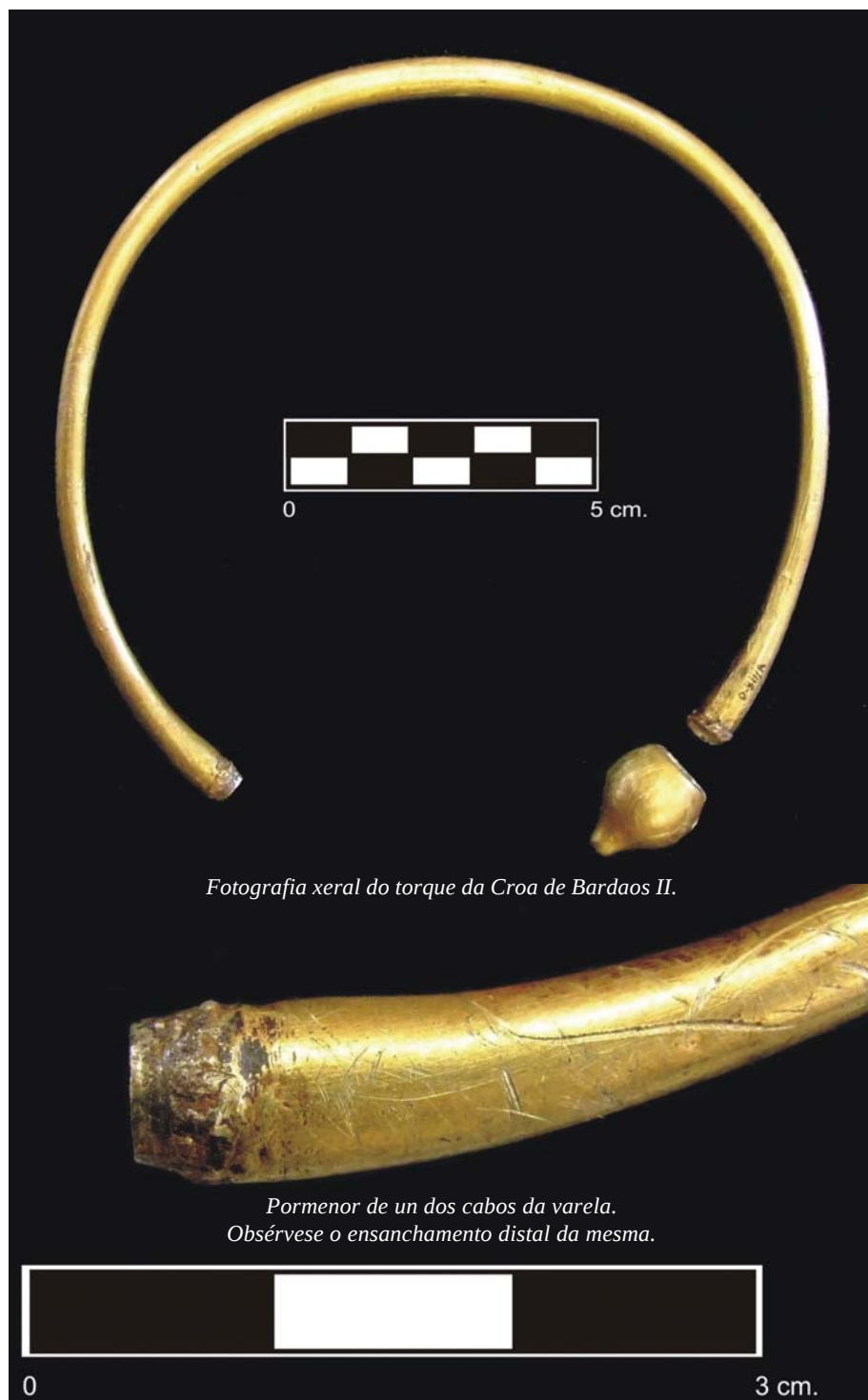
ONOVOTORQUE

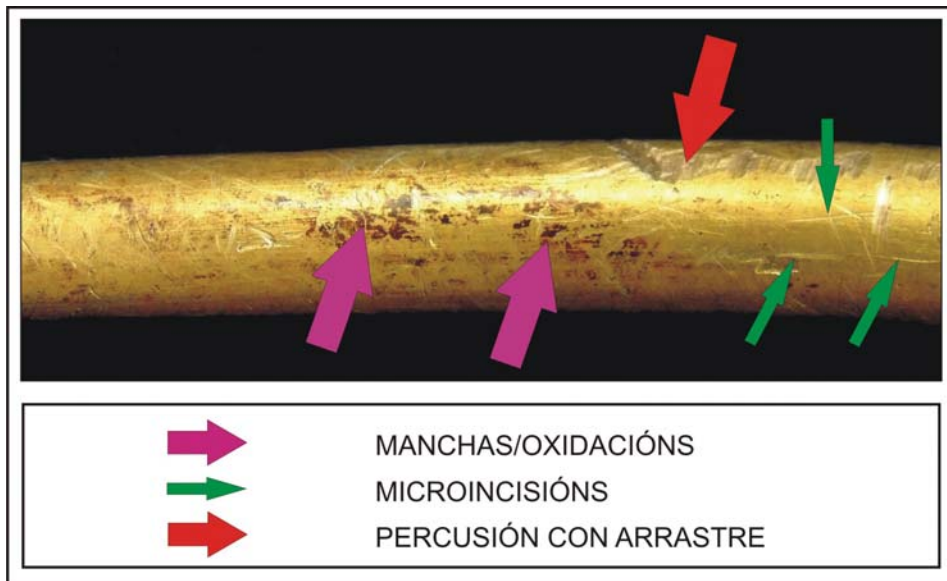
O torque que agora estudamos apareceu casualmente, en data indeterminada e circunstancias imprecisas, no interior da croa do castro, ao parecer moi preto de onde tiña sido asollado o exemplar de Bardaos I⁴. Actualmente está exposto no Museo das Peregrinacións, en Santiago de Compostela, onde figura rexistrado co número de inventario D-811. Trátase dun torque de ouro do que hoxe conservamos a haste ou corpo principal (N.º Inv. D-811/A) e un dos terminais (N.º Inv. D-811/B). Carece, polo tanto, no seu estado de conservación actual, do outro remate.

A haste ou varela é maciza, semirríxida, lisa, aberta en forma de C, con sección tendencialmente circular e co corpo engrosado na zona mesal e nos cabos distais. O desenvolvemento do aro é de 325 mm, con grosor máximo mesal de 6 mm e distal de 7 mm e mínimo intermedio de 4 mm. O eixe máximo horizontal interior é de 118 mm.

O seu estado de conservación actual é bastante bo pois a peza está íntegra, se ben amosa unha certa deformación que impide a súa correcta apoiatura sobre un plano horizontal.

⁴ B. PÉREZ OUTEIRIÑO, com. pers.

Pormenor da haste. Obsérvense os distintos tipos de alteracións superficiais.

Zona mesal interna do torque coa lene incisión transversal na haste.

Para alén disto, a súa superficie presenta diversas manchas arrubiadas, posibelmente producidas por oxidación da liga metálica, así como pequenos e múltiples raiados a xeito de micro-incisións, o mesmo que certas sinais de golpes violentos con percusión e posterior arrastre. Evidentemente, en ausencia de calquera tipo de analíticas máis pormenorizadas, non se pode determinar a nivel macrovisual se todas estas alteracións se produciron antigamente ou son froito de manipulacións antrópicas recentes.

Outro dato que cómpre destacar constitúe o feito de que a haste presenta unha lene incisión vertical claramente visíbel preto da zona central, a cal podería estar a testemuñar o eventual comezo e posterior interrupción dunha operación de partición do corpo principal en dúas metades sensíbelmente desiguais en lonxitude e peso.

En relación co terminal conservado, este corresponde ao tipo comunmente denominado *piriforme* ou con feitío de periña. Trátase dun remate oco, eventualmente realizado coa técnica de baleirado en molde á cera perdida, con base proximal bastamente aplanada e perforación de engarce subcircular na zona en que iría colado ao corpo principal da peza. As súas medidas básicas son as seguintes: 20 mm de lonxitude exterior máxima, 17 mm de

*Remate do torque da Croa de Bardaos II.
Obsérvase a microperforación ou respiradoiro.*

diámetro exterior máximo e 5,5 mm de diámetro máximo na apertura basal. Actualmente obsérvase a nivel macrovisual un pormenor de grande interese paleotecnolóxico, pois a superficie exterior amosa unha pequena perforación pasante de 2 mm de diámetro no exterior, acompañada de rebarbas perimetrais. Este oco, de orixe claramente antiga e antrópica, cumpriría a misión de *respiradoiro* á hora de soldar o terminal co aro, evitando que as elevadas temperaturas acadadas durante o proceso de soldadura malograsen a operación de unión de ambos os compoñentes. Cómpre salientar que este mesmo detalle técnico tamén se aprecia noutros exemplares xa coñecidos e nomeadamente nun dos remates do torque da Croa de Bardaos I (P&A, 1998:58).

A pesada de ambos os compoñentes realizouse por separado, empregando unha balanza electrónica de precisión, facilitada polo propio Museo das Peregrinacións. Os valores obtidos foron de 93,90 g para o aro e de 8,20 g para o remate, sumando en conxunto un peso actual de 102,10 g. Malia o feito de carecermos do outro terminal, se consideramos que o seu peso hipotético sería moi semellante –ou mesmo equivalente– ao do hoxe conservado, o peso total orixinal deste torque andaría á volta dos 110,30 g.

BREVES REFLEXIÓNS FINAIS

A adscripción cronolóxica, cultural e morfotipolóxica do torque da Croa de Bardaos II semella ser unha cuestión relativamente sinxela. Se recorremos a algunhas das propostas de clasificación formal máis recentes obteríamos os seguintes resultados:

AUTOR	TIPO	CRONOLOXÍA
PÉREZ OUTEIRIÑO, 1990	C1a	-
BALSEIRO, 1994	I	ss. III – I a.n.e.
PRIETO, 1996	IVA	ss. IV – I a.n.e.

Con todas as necesarias reservas, este tipo de torque adoita ser encadrado cronoculturalmente pola maioría dos autores na Segunda Idade do Ferro do Noroeste Ibérico, en plena cultura castrexa.

Noutra orde de cousas, os contextos de aparición dos poucos exemplares coñecidos para o morfotipo C1a de Pérez Outeiriño, amosan dúas singulares recorrencias:

-Moitos deles foron asollados con algunha carencia ou marcada deformación na súa integridade física.

-Ademais, a maioría apareceu formando parte de achados ou xacementos que ofreceron sempre varios exemplares.

Deste xeito, contamos con diversos exemplos que apuntan nestas direccións, como son as descubertas das veciñanzas do partido xudicial de Meis (BOUZA, 1926), a do chamado *Tesouro de Foxados*, (CARRO e GONZÁLEZ, 1933), a da Terra de Melide (CUEVILLAS, 1933:132-134) e as do Castro de Viladonga (BALSEIRO, 1994:194).

En total, o número de exemplares rexistrados bibliograficamente para esta peculiar morfotipoloxía non chega a acadar a decena e todos eles se circunscriben xeograficamente á metade máis setentrional da antiga *Gallaecia*, constituíndo os dous torques de Meis a localización máis meridional para este grupo, sempre localizado dentro dos límites teóricos do futuro *Conventus Lucensis* galaico-romano.

Para alén do xa referido, no caso de confirmarse a adscripción xeográfica proposta para os dous torques do Ashmolean Museum, atoparíámonos co feito de que a croa de Bardaos sería un dos poucos poboados castrexos nos que se terían recuperado varios exemplares vencellados cando menos a tres morfotipoloxías diferentes. Ademais, o peso total dos catro torques que hoxe aínda se conservan sumaría un total de 908,63 g de ouro, unha acumulación de riqueza seguramente nada desprezábel para a época en que foron elaborados.

De calquera forma, sen contarmos cos dous torques do Ashmolean Museum, estes asertos aínda se manterían relativamente vixentes, pois seguiríamos a falar do achado de torques de cando menos dúas tipoloxías diferentes, dos que a suma de pesos actuais para os dous exemplares conservados sería de 459,48 g de ouro.

En definitiva, coa publicación do estudo deste novo exemplar e coa tentativa de contextualización arqueolóxica encetada neste traballo consideramos que, en ausencia de calquera intervención arqueolóxica sistemática e de calquera analítica paleometalúrxica dispoñíbel, pouco máis se pode achegar para un mellor coñecemento da rica ourivaría castrexa. Porén, o inventario de torques castrexos bibliograficamente censados supera hoxe os dous centenaes de exemplares, precisando urxentemente dunha análise de conxunto que procure revisar e actualizar a(s) interpretación(s) histórica(s) e/ou antropolóxica(s) en clave necesariamente arqueolóxica que actualmente podemos ofrecer para esta singular caste de obxectos.

BIBLIOGRAFÍA

- ALMAGRO GORBEA, M.ª J. (1962), «Dos nuevos torques de oro, de tipo gallego, ingresados en el Museo Británico», *Ampurias*, XXIV: 196-201.
- ALONSO BRAÑA, J. J. (2006), *Rutas de sendeirismo. Concello de Tordoia*. [Dispoñíbel en <http://sendeirosdetordioa.iespana.es/Memoria/memoria.pdf>]
- BALSEIRO, A. (1994), *El oro prerromano de la provincia de Lugo*. Lugo, Servizo de Publicacións da Deputación Provincial.
- BOUZA, F. (1926), «Novo torques de ouro», *Boletín da Real Academia Galega*, XV: 90-92.
- CARDOZO, M. (1942), «Uma notável peça de joalharia primitiva», *Anais da Faculdade de Ciências do Porto*, XXVII: 89-100.
- CARRO, X. e GONZÁLEZ, S. (1933), «O tesouro de Foxados», *Arquivos do Seminario de Estudos Galegos*, VI: 85-92.
- CASAL, R. e FERNÁNDEZ, C. (1998), «Acerca de otro nuevo torques de alambres enrollados», *Gallaecia*, 17: 245-250.
- COMENDADOR, B. (2000), «Cambios en la escala de produccción metalúrgica durante las fases finales de la Edad del Bronce en el noroeste peninsular», *Actas do Congreso de Proto-história europeia*, vol. 2, pp. 515-537. Guimarães, Ed. Sociedade Martins Sarmento.
- CUEVILLAS, F. L. (1933), «Prehistoria de Melide», en VV. AA., *Terra de Melide*. Santiago de Compostela, Seminario de Estudos Galegos.
- GARCÍA CHEDA, P. (1997), «Xesús Pérez Varela entregó al Museo un torques de oro», *El Progreso*, sábado 11-10-97.
- GONZÁLEZ RUIBAL, A. (2006-07), *Galaicos. Poder y comunidad en el Noroeste de la Península Ibérica (1200 a. C. – 50 d. C.)*. A Coruña, Museo Arqueolóxico e Histórico Castelo de San Antón [*Brigantium* 18-19].
- LADRA, L. (1997-98), «Ouros no desterro: notas encol de dous conxuntos inéditos de ourivesaría castrexa actualmente depositados no M.A.N.», *Boletín do Mueso Provincial de Lugo*, VIII (1): 45-78.
- (1999a), «O torques do Agro da Matanza», *Boletín do Centro de Estudos Melidenses*, 12: 23-34.
- (1999b), «Análisis ponderal de los torques castreños», *Complutum*, 10: 143-156.
- (1999c), «Algunhas consideracións sobre un fragmento de torques inédito recentemente aparecido no Castro de Troña», *Castrelos*, 12: 67-80.
- (2000), «Estudo ponderal preliminar dos torques áureos castrejos», *Actas do Congreso Internacional de Proto-História Europeia – Centenário Francisco Martins Sarmento*, vol. 2, pp 587-602. Guimarães, Ed. Sociedade Martins Sarmento.
- (2001), «Os torques de prata da Cividade de Bagunte», *Estudos Pré-históricos*, IX: 111-122.
- (2002), «Achega ao estudo contextual da ourivería castrexa», *Gallaecia*, 21: 177-191.
- (2003), «Sobre un novo torques recentemente adquirido polo Museo Arqueolóxico e Histórico Castelo de San Antón», *Brigantium*, 14: 109-115.
- (2004), «Os torques do castro de Xanceda (Mesía, A Coruña)», *Anuario Brigantino*, 27: 91-116.
- (2005a), «Análisis territorial de la distribución de hallazgos de torques áureos de la II Edad del Hierro en el NO peninsular», *Actas del Encuentro de Jóvenes Investigadores sobre Bronce Final y Hierro en la Península Ibérica*, pp. 94-110. Salamanca, Ed. Fundación Duques de Soria – Universidad de Salamanca (CD ROM).
- (2005b), «Dous novos torques achados en Vilar do Monte (San Fiz de Reimóndez, Sarria, Lugo)», *Anuario Brigantino*, 28: 27-38.

- LADRA, L. e PRADO, O. (2000), «Achea historiográfica á interpretación da ourivesaría pré e proto-histórica no Noroeste Peninsular: 1838-1936», *Actas do III Congreso de Arqueologia Peninsular*, vol. I, pp. 407-416. Porto, Ed. ADECAP.
- LLANA, C., PENEDO, R. e PÉREZ, M.^a L (1984-1985), «Catalogación de castros no concello de Tordoia (A Coruña). Avance da carta arqueolóxica de Tordoia», *Brigantium*, 5: 7-40.
- MONTEAGUDO, L. (1952), «Torques castreños de alambres enrollados», *Archivo Español de Arqueología*, XXV, 287-296.
- (1965), «Hachas prehistóricas de Europa Occidental», *Conimbriga*, 4.
- (1977), *Die Beile auf der Iberischen Halbinsel*. Munich, Prähistorische Bronzefunde, XI, 6.
- PÉREZ OUTEIRIÑO, B. (1990), «Achea tipolóxica para o estudo dos torques áureos do NW», *Gallaecia*, 12: 139-151.
- PRIETO, S. (1996), «Los torques castreños del Noroeste de la Península Ibérica», *Complutum*, 7: 195-223.
- P&A (1998), «Hallazgo y recuperación de un torques inédito en el ayuntamiento de Tordoia (A Coruña)», *Revista de Arqueología*, 203: 58.
- QUEIROGA, F. M. V. R. (1987), «Dois torques castrejos do Ashmolean Museum (Oxford)», *Portugália*, Nova Série, VIII: 59-65.
- (1991), «Two Iberian torcs in the Ashmolean Museum, Oxford», *Oxford Journal of Archaeology*, 10 (3): 269-275.
- REY, J. (1984), «Estudio y catalogación de castros de la provincia de La Coruña», *Gallaecia*, 7/8: 59-147.

AGRADECEMENTOS

Coma sempre, este traballo non sería posíbel sen a amábel e desinteresada axuda de moitas persoas. Concretamente, desexo agradecerlle a Óscar García o seu apoio incondicional para abordar este estudo; a Bieito, Obdulia e Nuria, do Museo das Peregrinacións, todos os seus valiosos comentarios e as facilidades concedidas para poder examinar directamente este novo torque; a Begoña Bas e José María Bello, do Museo Arqueolóxico da Coruña, a dispoñibilidade para poder fotografar os machados de Bardaos custodiados nesta institución; a Beatriz Comendador, pola súa xenerosa e inspiradora sabedoría, e a Andrés Bonilla, de P&A Arqueólogos, polas informacións referentes á prospección, localización exacta do lugar do achado e posterior recuperación do torque da Croa de Bardaos I. Finalmente, a Xulia, a Zeltia e a Alfredo Erias, porque saben perfectamente que o amor posto no traballo ben feito sempre ofrece uns resultados máis dignos e profesionais dos que eu só sería incapaz. A todos eles, a miña maior gratitude. Calquera erro ou omisión nos contidos son responsabilidade exclusiva do autor.